

Ko gre jezik na dopust

Abstract

When Language Goes on Holiday

It is often difficult to unambiguously characterize hate speech as dangerous or problematic speech which causes the violation of rights or even violence. Before making a judgment, one must consider both the legal and institutional as well as the political and socio-linguistic context. The article attempts to frame the issue of hate speech in the broader perspective of language and its environment. It presents the expert (legal, philosophical and sociological) understanding of hate speech in Slovenia, and then introduces concepts of problematic and dangerous speech which are connected with analyses of collective violence and evaluate dangerous speech which is not directly hateful. This is substantiated with Victor Klemperer's insights about the gradual emergence of the language of the third Reich. Klemperer's "broad" definition of speech should be used as the basis for the understanding of problematic speech, focusing on the entirety of public life; not just hateful words or sentences but also »innocent« advertisements, political speeches, judicial verdicts, policy decisions, laws, bills, etc. On this basis, the article points to three types of problematic and dangerous speech that are found in our immediate, present-day surroundings.

Keywords: hate speech, problematic speech, dangerous speech, language of the Third Reich, collective violence, Viktor Klemperer

Vlasta Jalušič holds a PhD in Political Science. She is a researcher at the Peace Institute and a lecturer at the Faculty of Management at the University of Primorska. (vlasta.jalusic@mirovni-institut.si)

Povzetek

Sovražnega govora ni preprosto nedvoumno okarakterizirati kot nevarnega ali kot problematični govor, ki sproža kršitve pravic in nasilje. Presoja je povezana tako s pravnim in institucionalnim kot tudi s političnim in sociolingvističnim kontekstom. Članek vprašanje »sovražnega govora« uokvirja v širši jezikovni in zunajjezikovni kontekst. Izhaja iz predstavitve razumevanja sovražnega govora v strokovni javnosti v Sloveniji, nato pa se posveti tistim opredelitvam problematične in nevarne govornice, ki so povezane s študijami kolektivnega nasilja in kažejo na nevarno govorico, ki ni eksplicitno sovražna. To podkrepi z uvidi Viktorja Klempererja o postopnem nastanku govornice tretjega rajha oziroma kolektivnega nasilja nacionalsocializma. Problematično »govornico« bi morali začeti razumeti skozi »široko« klempererjevsko definicijo govornice, ki zajema celoto javnega življenja in ne zgolj sovražnih besed, ampak tudi »nedolžne« oglase, govore, sodne odločitve, javne politike, zakone itd. Članek opozarja na tri vrste problematične govornice, ki jih lahko na podlagi tovrstnega razumevanja najdemo v našem neposrednem okolju in ki niso neposredno sovražni govor.

Ključne besede: sovražni govor, problematični govor, nevarni govor, govornica tretjega rajha, kolektivno nasilje, Viktor Klemperer

Vlasta Jalušič je doktorica političnih ved, raziskovalka na Mirovnem inštitutu ter predavateljica na Fakulteti za management Univerze na Primorskem. (vlasta.jalusic@mirovni-institut.si)

Uvod

V prispevku želim nadaljevati in podkrepiti teze, ki sem jih razvila v nekaterih svojih prejšnjih besedilih o razmerju med rasizmom, ideologijo in sovraštvom kot domnevno motivacijo za nasilje nad neko določeno skupino ljudi (Jalušič, 2009; 2014; 2015). Še bolj natančno se hočem posvetiti vprašanju »sovražnega govora« in ga uokviriti v širši – jezikovni in zunajjezikovni – kontekst. Razen kolikor to ne bo za sestavek nujno, se ne bom posvečala temi, okoli katere se vrtilo veliko razprav o sovražnem govoru, namreč razmerju med svobodo izražanja ter »identifikacijo« in omejitvami sovražnega govora v različnih državnih in mednarodnih pravnih in institucionalnih dokumentih. Te razprave ne kažejo samo, da nekega govora ni preprosto nedvoumno označiti kot »sovražnega« in s tem kot nevarnega ali problematičnega, ki (lahko) sproža kršitve pravic in nasilje, ampak tudi, da je presoja tega fenomena povezana tako s pravnim in institucionalnim kot tudi s političnim in sociolingvističnim kontekstom, v katerem se nahajamo. Težave pri »identificiranju«, problematiziranju in morebitnem nasprotovanju sovražnemu govoru se zato ne kažejo le v domeni pravne presoje, ampak zajemajo širši družbeni, politični in lingvistični okvir. Ravno tu nastajajo nestrinjanja glede tega, kaj sovražni govor sploh je.

Problematičen govor ni nujno neposredno sovražen oziroma sploh ni nujno, da (v sovražni maniri) neposredno evocira neko nasilno dejanje, čeprav nasilna dejanja vedno dobijo »pomen« in postanejo opravičljiva ali neopravičljiva v natančno določenem diskurzivnem, kulturnem in simbolnem okviru ter se v njem bodisi »skrijejo« kot neproblematična ali razkrijejo kot problematična (prim. Jalušič, 2015). Zato je morebitna težava tudi definiranje problematične govorice kot predvsem »sovražnega govora«, saj nekako implicira, da je »nesovražni« govor, denimo »govor ljubezni« kot njegovo nasprotje, neproblematičen, nedolžen, pozitiven, ali da celo lahko rešuje problem, ki ga povzroča »sovražni« govor.

Pri obravnavi »ideologije sovraštva« sem v svojih razpravah do zdaj pokazala, da ideologija rasnega ali »etničnega« sovraštva ni nujno »sama po sebi« motiv za nasilje, temveč da »sovraštvo« najpogosteje uokviruje druge motive (Jalušič, 2009; 2014). Osebni nagibi, ki so lahko v ozadju najbolj skranjega midsosedskega genocidnega ali pa administrativnega nasilja, imajo s sovraštvom kot virom ali motivacijo pogosto le malo opraviti.

Za novi rasizem je poleg njegove kulturizacije značilno tudi to, da nastopa v obliki vsakdanjih, razširjenih prepričanj, praks in da je institucionaliziran ter da v tem pogledu pomeni svojevrsten banalen diskurz, ki prežema strukture družbe kot nekakšen družbeni konsenz oziroma »ontološka podlaga«. Njegova srčika niso nujno ekstremni in izjemni fenomeni, kot je ekstremen sovražni govor, temveč se manifestira kot kontinuirana proizvodnja identitet in »politik resnice«, ki v neoliberalnem kontekstu izpostavljajo denimo vprašanja napredka, ekonomije in varnosti, »vrednot« zahodne družbe ter nekakšnega z njo zvezanega (zahod-

njaškega) »patriotizma«. Ta rasizem je strukturiran kot vsakdanja in strokovna govornica ali kot simboli, ki v mediatizirani družbi uokvirjajo celoto družbenega početja in nikakor ne eksistirajo zgolj kot »prepričanje« oziroma celo kot iracionalno sovražno prepričanje (prim. Jalušič, 2015).

V nadaljevanju gradim na teh premisah. Najprej bom na kratko predstavila razumevanje sovražnega govora v strokovni javnosti v Sloveniji, nato pa se bom posvetila še nekaterim drugim poskusom opredeljevanja problematične in nevarne govorice, predvsem tistim, ki so povezani s študijami kolektivnega nasilja. V tretjem delu prispevka bom to podkrepila še z nekaterimi uvidi Viktorja Klempererja, ki je ustvaril eno prvih lingvističnih študij procesa vzpostavitve govornice kolektivnega nasilja kot njegovega opravičevanja ter napeljevanja k nasilnemu delovanju, nato pa bom v četrtem opozorila na tri vrste problematične govorice, ki jih lahko identificiram na podlagi prejšnjega izvajanja in so prisotne v neposrednem okolju, v katerem živim/o.

Problematika sovražnega govora (v Sloveniji)

Ustavno in mednarodnopravno reguliran sovražni govor je v pravni in politični teoriji in praksi definiran kot »verbalno, simbolično in komunikacijsko dejanje, s katerim se premišljeno izreka antipatija proti neki skupini ljudi ali posamezniku, ki pripada tej skupini, na podlagi etnične, verske in spolne usmeritve ali pripadnosti« (Sardoč in Vežjak, 2015: 66). To dejanje »vsebuje verbalno zlorabo, ki temelji na uporabi žaljivih izrazov ali označevalcev« (ibid.).¹ Med strokovnjaki različnih profilov glede jasnosti pravnih definicij sovražnega govora v Sloveniji sicer obstajata najmanj dve oceni, in sicer prva, ki pravi, da te definicije niso dovolj jasne, predvsem kar zadeva medijsko regulacijo (Milosavljević v Sardoč in Vežjak, 2015: 69), in druga, ki trdi, da problem ni v tem, da bi bil sovražni govor preveč »ohlapno« definiran, ampak da ga sodišča premalo obravnavajo in preganjajo, pogosto pa ga zamenjujejo z žalitvami ali grožnjami posameznikom (Teršek v Kovač, 2015; Rovšek, 2015). Ljubo Bavcon denimo jasno poudarja, da skupina kaznivih dejanj v 297. členu Kazenskega zakonika, ki se nanašajo na širjenje sovraštva, »ne varuje predvsem posameznika in njegove dobrine, temveč splošne vrednote, ki jih določa že kar ustava kot pravne dobrine (na primer izrecno v 63. členu), ker so pogoj za obstoj določene družbene skupnosti in za sožitje med njenimi člani« (Bavcon, 2016; poudarila V. J.). Ali, povedano drugače, pri tem varstvu gre za varstvo načel, ki so nad varovanjem in interesi posameznikov ali celo skupin – gre za neposredno varstvo ustav-

¹ Sovražni govor »po eni strani definirajo institucije, ki ga želijo omejiti ali preganjati, po drugi strani pa ustave in zakoni posameznih držav, med drugim Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, Mednarodna konvencija o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije in Splošna deklaracija o človekovih pravicah« (ibid.: 67–68).

nega reda, pravičnosti in zakonov enakosti kot takšnih in ravno zato morajo biti kršitelji teh načel kaznovani. To stališče sledi načelu, ki ga je zagovarjal že Hegel v svoji *Filozofiji pravice*, in sicer da kazen ni povračilo konkretne povzročene škode, ampak predvsem ponovna potrditev samega načela pravičnosti. Če se kršitve ne kaznujejo, se namreč ne uveljavlja zakon (pravica in pravo), ampak sama kršitev kot »norma« (glej Hegel, 2013: 100, § 99).

Tako med ustavno prepovedjo vsakršnega širjenja sovraštva in med kaznivostjo tovrstne aktivnosti v Sloveniji obstaja precejšen razkorak. Rovšek (2015) ugotavlja, da v sodni praksi zvečine prevladuje stališče, da mora biti podana resna grožnja, da bo spodbujanje sovraštva »imelo tudi določene posledice«, in zato naj bi bilo zelo malo kazenskih obsodb javnega spodbujanja sovraštva, nasilja ali nestrpnosti. Prav zaradi tega razkoraka je Rovšek predlagal dekriminalizacijo sovražnega govora in njegovo obravnavo kot prekrška namesto kaznivega dejanja, pri čemer pa je naletel na nasprotovanje tistih, ki menijo, da to ne bi povečalo učinkovitosti sankcioniranja sovražnega govora, saj je dejanski problem v »volji, da se taka dejanja preganjajo, in v percepciji sodnikov in tožilcev«, ki sovražnega govora »ne obravnavajo dovolj resno« (Mlakar, 2012; Rovšek, 2012; Čeferin, 2012). Tudi Bavcon je večkrat jasno poudaril, da je eden resnih problemov tako pri splošnem odzivu politikov kot tudi pri odzivu sodstva predvsem to, da »ne obstaja elementaren negativen odnos do sovražnega govora« (Bavcon, 2016) in da takšna drža sporoča toleriranje in obljubo nekaznovanja in posledično širjenje.

Presoja o sovražnem govoru je torej, kot ugotavljata tudi Sardoč in Vežjak, vedno povezana z »dilematičnim razmerjem« med svobodo izražanja kot temeljno svoboščino in sovražnim govorom, ki temeljne pravice in svoboščine ogroža (Sardoč in Vežjak, 2015). Tako kot nekateri drugi razlikujeta med sovražnim govorom v »ožjem pomenu besede«, menda razumljenem v strogo pravnem smislu (297. člen Kazenskega zakonika), in »širšim razumevanjem sovražnega govora«, saj s sociološkega vidika obstajajo »izrazi sovraštva, nestrpnosti in verbalnega nasilja (...), ki ne sovpadajo nujno s sovražnim govorom kot takim« (ibid.: 69). »Sovražni govor kot tak«, razumljen kot »ožja definicija«, torej sovpada s tistim, kar je pravno (torej v sodni praksi) prepoznano kot kaznivo dejanje, ki ga tožilstva sankcionirajo, kadar zaznajo neposredno grožnjo. Toda na drugi strani ta govor zvečine »prehaja v nekaj, kar je širše od njega« (ibid.), in to je ponavadi nesankcionirana govornica, ki v sodni praksi oziroma »v ozkem pravnem pomenu besede« ni dojeta kot »sovražni govor«, a je vendar »resen družbeni pojav« (ibid.). Bavcon opozarja, da je »spričo zlorab svobode govora in ob izkušnjah z vojno v Jugoslaviji (...) beseda lahko tudi tempirana bomba«. Zato se zavzema za »pravo mero represivnega odgovora na sovražni govor«, ki ga vidi kot upravičeno delovanje tudi v demokratični ureditvi, predvsem »zaradi spoštovanja človekovega dostojanstva in učinkovitega pravnega varstva njegovih pravic in svoboščin« (Bavcon, 2016). Matevž Krivic, ki je v svoji kritiki dela slovenskega pravosodja na tem področju najkorenitejši, poudarja, da je v ozadju nekaznovanja in posledične nekaznovanosti sovražnega govora v Sloveniji

politika tožilstev, ki je v temelju zgrešena in ne sledi ustavi, katere dikcija pravi, da je »protiustavno (...) vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti.« (Krivic, 2015) Iz te dikcije izhaja, da ustava Republike Slovenije ne veleva sledenja ameriški sodni praksi, ki varuje predvsem svobodo izražanja za vsako ceno, ampak zaradi besede »vsakršno« sledi določeni zgodovinski izkušnji in torej z razlogom posebej poudarja in varuje vrednoto neširjenja sovraštva, neenakopravnosti in nestrpnosti (in ne vrednote svobode govora (ibid.)).

Morda bi zato morali resno prisluhniti stališču, ki pravi, da je morda »zahteva po svobodi govora dandanes postala zahteva po iskanju in določitvi legitimnih, smiselnih in pravičnih meja te svobode« (Bavcon, 2016). Seveda takšna pozicija postavlja vprašanje, kako to storiti oziroma, kaj so tisti mehanizmi, ki so najuspešnejši za postavljanje takšnih meja, oziroma kako najti ravnotežje med represijo in drugimi vrsti odziva (ali neodziva).²

Sovražni govor, nevarni govor, problematični govor

Pojavi kolektivnega nasilja v zadnjih desetletjih, sojenja na mednarodnih sodiščih ter raziskave motivov in ravnanj storilcev v genocidih (Hatzfeld, 2005; Staub, 1999; 2011; Benesch, 2004; 2014; Dojčinović, 2016) so pokazali, da je beseda res lahko »tempirana bomba« (Bavcon, 2016) in da propagandni govor, govor neenakosti, diskriminacije, dehumanizacije in sovraštva dejansko služi vnaprejšnjemu opravičevanju nasilja, veri v nekaznovanost ter spodbujanju in izvrševanju množičnih zločinov. Ti pojavi so dandanes izraziti v številnih državah, kjer grozi nevarnost, da se podobno kolektivno nasilje spet sproži, ali pa se je že (Benesch, 2004: 201). Yanagizawa-Drott (2014) je v analizi genocida nad Tutsiji v Ruandi s številkami dokazal, da je tam radijska postaja RTLM leta 2004 neposredno vplivala na sodelovanje številnih posameznikov in na kvantiteto ubijanja v genocidu.

Nekateri analitiki so po ponovnem premisleku vloge govorice in propagande kot sprožilcev kolektivnega nasilja ob »sovražnem govoru« začeli uporabljati tudi izraz »nevarni govor« ali »problematični govor«, novejša literatura o preprečevanju genocida pa upošteva dejavnik tovrstnega govora kot katalizatorja za množično nasilje. Zaznavanje »nevarnega govora«, ki mu sledita mobilizacija za množične poboje in genocid, lahko pripomore, da presodimo o morebitni nevarnosti za

² V Sloveniji je nastalo več pobud, ki detektirajo in se odzivajo na sovražni govor, mednje spada denimo Svet za odziv na sovražni in diskriminatorni govor (informacije so dostopne na: <http://www.mirovni-institut.si/govor/>) in Spletno oko (domača stran na: <http://www.spletno-oko.si/>). Ena zelo učinkovitih *ad hoc* akcij je bila spletna akcija ZLOvenija (glej <http://zlovenija.tumblr.com/>), prim. analizo v Bajt, 2015.

nastop kolektivnega nasilja, in zato spada med pomembne momente njegovega preprečevanja (Benesch, 2014: 6; Leader Maynard in Benesch, 2016).

Nevarni govor je definiran drugače kot ožje definiran »sovražni govor«. Poudarjeno je prav »govorno dejanje«, kot ga je v svojih delih opredelil John Langshaw Austin (prim. Austin, 1990), pri čemer ne gre nujno le za izraženo besedo, ampak tudi za podobo ali simbol, ki povzroči – drugače od neposredno diskriminirajočega sovražnega govora – bolj »posredno« škodo. Skupina, ki jo nagovarja, postane bolj ranljiva za diskriminacijo in hkrati tudi za neposredno nasilje (Benesch, 2014: 10). A zdi se, da pri tem fizično in »prostorsko« zaznamovanem razločevanju nastopi težava, saj je meja med govorom, ki povzroča neposredno ali posredno škodo, ne samo porozna, ampak je morda sploh ni mogoče tako jasno začrtati: neposredno sovražno pozivanje k nasilnim dejanjem je lahko kot govorni akt trenutek v razvoju dogodkov, ki sledi dolgemu procesu priprave ter v nekem trenutku tudi inverzije pravnega reda, v katerem postane ne samo govor, ki poziva k nasilju, ampak tudi nasilje samo (in pravni okvir, ki tega več ne kaznuje) sprejemljivo. Problematična govorica ter z njo povezana druga dejanja ali nedejanja tistih, ki reprezentirajo oblast(i), pa je nekakšno orodje, ki ustvarja okvir sprejemljivosti kršitev pravic in nasilja, tudi v smislu ustvarjanja novih pravil, izdajanja uredb in preoblikovanja zakonov.

Obrat v obljubo nekaznovanosti se običajno izvrši takrat, ko se določeno skupino ljudi definira tako, da se zdi, da ne spada več v univerzalni red človeške enakosti, oziroma je postavljena zunaj tega reda in je domnevno ne zaobsežejo (več) niti mehanizmi zaščite, niti politična in moralna odgovornost soljudi, hkrati pa so storilci definirani kot tisti, ki lahko »upravičeno« povzročajo nasilje in smrt.

Benesch (2014) in nekateri drugi avtorji (Leader Maynard in Benesch, 2016; Holmes Pinter, 2015) opisujejo nevarno govorico, ki ima zmožnost, da dejansko spodbudi kolektivno nasilje z nekaj glavnimi značilnostmi, ki jih predstavljam v nadaljevanju. Za takšno govorico je zelo pomembno, kdo je njen govorec in v kakšnem kontekstu se izgovarja – po možnosti gre za uglednega govorca z velikim vplivom, za čigar besede je poslušalstvo zelo dojemljivo. Naslovniki že gojijo zamere in/ali strahove, ki jih govorec zna napihovati, hkrati pa zna uporabiti tudi posebna govorna dejanja, ki jih (kulturno in zgodovinsko umeščeni) naslovniki razumejo kot klic k diskriminaciji in nasilju. Pomembna sta tudi družbenozgodovinski kontekst morebitnega preteklega nasilja, ki je že sledilo hujskaški govorici, ter zgodovina zamer, delitev ali spopadov med skupinami za vire. Ključen pa je za širitev te govorice dostop do medijev, ki so lahko učinkovito sredstvo njene diseminacije (Benesch, 2014: 8–9).

Nevarni znaki, ki bi morali zbuditi alarm, so v tej govorici najprej dehumanizirajoče oznake skupine, ki je tarča napada (recimo kot »golazni«, »insektov« ali drugih živali, kot tujkov in tujcev), hkrati pa trditve, da člani te skupine ogrožajo

čistost, zdravje in/ali (krvno) integriteto »domače« skupine (ibid.).³ Običajno govornici uporabljajo tehniko »zrcalnega obtoževanja«, ki so jo izpopolnili ruandski Hutu genocidisti v svojih propagandnih priročnikih (des Forges, 1999: 76). Pri tej »tehniki« je bistveno, da je skupina-tarča (»drugi«) opredeljena kot morebitna smrtna nevarnost »za nas«. Že Spinoza je v svoji *Etiki* opozarjal na to tehniko kot na projekcijsko strategijo, ki vnaprej opravičuje nasilje: ker nas (drugi) menda tako zelo sovraži (brez razloga), to opraviči nasilje v imenu »naše« skupine (Spinoza, 2004: 222; prim. tudi Loščonc, 2004: 55). Mediji in politiki, kulturne in intelektualne elite so pogosti generatorji zrcalnega obtoževanja in pošljejo v eter sporočilo, da je neka etnična ali kulturna skupina, neki narod ali nacija (denimo Srbi, Judje, Američani, ali kar ves »Zahod« in njegove vrednote itd.) tako zelo osovražena, brez razloga, da to vnaprej opravičuje preventivne ukrepe in nasilje.⁴

Primeri kolektivnega nasilja v Ruandi in v nekdanji Jugoslaviji sta pokazala, da je lahko sovraštvo drugega (do »nas«) kot performativna strategija, ki proizvede »zrcalni argument« za vnaprejšnjo samoviktimizacijo, glavni mobilizacijski dejavnik in moment opravičevanja nasilja, ki je povzročeno v imenu ene skupine nad neko drugo skupino.⁵ Najbolj učinkoviti govori populističnih vodij poudarjajo ogroženost lastne skupine, ki da njih potrebuje kot rešitelje.⁶ Tako imenovana »starodavna (etnična ali plemenska) sovraštva« so bila v obeh navedenih primerih tudi dolgo razumljena kot vir vseh problemov in konfliktov, in tezo o »starodavnem sovraštvu na Balkanu« so perpetuirali tako storilci kot tudi mednarodni opazovalci nasilja. Vodja bosanskih Srbov Radovan Karadžić je denimo pred začetkom vojne v BiH javno poudarjal, da Srbi in Muslimani ne morejo živeti skupaj, ker da je med njimi preveč sovraštva (Bringa, 2002: 197). Študije kolektivnega nasilja so tezo o starodavnih sovraštvih in ideoloških ali verskih prepričanjih kot motivih za nasilje

³ O tem piše tudi Oberschall (2012: 172), ki našteva naslednje elemente propagandnega in sovražnega govora: stereotipiziranje in hierarhiziranje skupin, posploševanje vseh članov skupine na eno samo kategorijo, pričevanja o tem, da so bog, zgodovina, predniki, narodni heroji, eksperti in zaupanja vredne avtoritete vsi na naši strani, *vox populi, vox dei* – da tako ali tako vsi podpirajo, kar govorimo »mi« oz. »naš« program, nenehno ponavljanje enakih fraz ter fabrikacija dejstev in laganje. V tovrstnem žargonu »agresija postane ‚obramba‘, etnično čiščenje je ‚prostovoljna izmenjava populacije‘, lastnina ni bila ukradena ali nasilno odvzeta, ampak je bila ‚zapuščena‘« (ibid.) itd.

⁴ Če razmišljamo o tej strategiji širše, ugotovimo, da je učinkovita tudi za druge primere in da dandanes deluje kot globalni diskurz varnosti.

⁵ Tak primer je zgodba o separatistično motiviranih posilstvih srbskih žensk s strani Albancev na Kosovu v osemdesetih letih (prim. Jalušič, 2004). Viktimizacija žensk določene pripadnosti je posebej učinkovito sredstvo kolektivne mobilizacije. Eden učinkovitih srbskih govorcev tovrstne govornice je bil Vojislav Šešelj, ki je posebej poudarjal srbsko viktimizacijo s strani drugih narodov, tujih držav in mednarodnih organizacij. Na procesu proti njemu je ekspert naštel najmanj 42 različnih »groženj« Srbom, 29 dodatnih specifičnih »zunanjih« in 28 »notranjih« groženj in s tem pokazal, kako Šešelj z zrcalnim obtoževanjem opravičuje dejanja proti Hrvatom in Muslimanom, ki naj bodo »brezkompromisna« (prim. Oberschall, 2012).

⁶ Srbski predsednik Slobodan Milošević je bil denimo viden kot »varovalec« in »rešitelj« srbskega naroda (prim. Jalušič, 2004).

ne samo ovrgle, pokazale so, prav nasprotno, da ravno ta teza in njeno perpetuiranje nasilje opravičujeta.

Neposrednemu pozivanju k nasilju (kadar do tega pride) ponavadi predhodi in se z njim prepleta veliko subtilnejši moment, namreč razvoj posebnega simbolno-jezikovnega sporazumevanja, v katerem se vzpostavijo nova razmerja med besedami in stvarmi oziroma nove »besedne igre« (Ludwig Wittgenstein), ki postanejo kontekst celotnega jezika in govornice. Ravno ta moment me v prispevku posebej zanima, če namreč ne gre za tisti »sovražni« govor, ki je (pravno) bolj ali manj jasno definiran oziroma sankcioniran.

Te govornice »kot take«, torej »na sebi« in zunaj konteksta, pogosto sploh ni mogoče opredeliti kot »sovražno«. Večina sojenj politikom, ki so bili idejni in/ali dejanski vodje genocidnih dejanj množic v različnih okoljih v zadnjih petdesetih letih, je pokazala težavo v tem, da jim zelo pogosto ni bilo mogoče dokazati eksplicitnega pozivanja k nasilju in neposredne funkcijske ali poveljniške odgovornosti. Njihova govornica je vsebovala vrsto evfemizmov in posebnih jezikovnih sporočil, ki v določenem kulturnem kontekstu delujejo kot kodiran sistem znakov, hkrati pa pogosto niso imeli formalne poveljniške avtoritete nad storilci. Oprostitve in izpustitve poveljnikov, politikov in spodbujevalcev nasilja in genocida v vojnah v nekdanji Jugoslaviji je mogoče razumeti predvsem v tem okviru. Zdi se, da mednarodnim sodiščem tudi pri najhujših kolektivnih zločinih vendarle ni uspelo v zadostni meri upoštevati dejavnika nevarne govornice, ki spodbuja k izvrševanju zločinov, in da je bil – razen morda v primeru Ruande – pri sojenjih redko ustrezno upoštevan jezikovni kontekst kot »motiv« za zločine.

V analizi sojenj za vojne zločine in genocid je Dojčinović (2016) opozoril, da so na mednarodnih sodiščih za vojne zločine – tako na ICTR (Mednarodno kazensko sodišče za Ruando) kot na ICTY (Mednarodno kazensko sodišče za Jugoslavijo) – sicer že bili predloženi novi tipi dokazov, ki so lingvistični in kulturno determinirani *mens rea* za množično nasilje in umore, ter da se lahko »mentalni element« v genocidnem namenu pojasni samo, če sodišče dejansko uporabi forenzični pristop in razišče govornico, ki jo uporablja mreža genocidnih storilcev. Kako pomembno je to, ni razvidno le iz sojenj in obsodb v primerih spodbujanja k genocidu v Ruandi, na katerih so sodili novinarjem, urednikom in medijskim zvezdam, ampak tudi iz nekaterih »jezikovnih nesporazumov«, ki so se zgodili na mednarodnem sodišču v Aruši, ko je to odločalo o teži zločinov – denimo zločinov množičnih posilstev (najprej v primeru Akayesu leta 1998). Mednarodno sodišče za vojne zločine se je moralo, kot je razvidno iz njegovih številnih dokumentov, prebijati skozi številne prevode in se skrbno ukvarjati z govornico in njenim kontekstom, razmerjem med nepisanim in pisanim jezikom, pogosto pa so v sodbah navedena poimenovanja in besedne zveze v izvornem jeziku, saj je šlo za neprevedljive besede, pojme in jezikovne povezave.⁷

⁷ Težave, ki jih lahko prinesejo jezikovne razlike, so se jasno pokazale pri sojenju v primeru Akaye-

Susan Benesch (2004) je z analizo ruandskih primerov pokazala, kako se je lahko mednarodno sodišče v Aruši na sojenjih glede kaznivega dejanja spodbujanja genocida ravno v tistih obsodbah, ki so kaznovale govorna dejanja, odmaknilo od teze o »starodavnih sovraštvih«. V teh primerih je sodišče ugotovilo, da so medijski spodbujevalci genocida s posebno govorico dejansko šele ustvarili (sovražno) diskurzivno okolje za dejansko nasilje.⁸ »Medijski« proces na ICTR se je končal s sodbo, ki je bila v pravnem pogledu pogumna in v kateri so sodniki razglasili, da so obtoženci (Nahimana in Barayagwiza ter Ngeze) krivi, ker so »brez strelnega orožja, mačet ali kakršnega koli fizičnega orožja povzročili smrt tisočev nedolžnih civilistov« (prim. International Criminal Tribunal for Rwanda, 2003: para. 1099; Benesch, 2004: 62). Ena od prič v procesu je izjavila, da je bil zločin obtoženec to, da so »nenehno in po malem razlivali gorivo vsepovsod, da bi bili sposobni nekega dne podtakniti ogenj v vsej državi« (International Criminal Tribunal for Rwanda, 2003: para. 1078).

Težava, ki je bila prisotna skozi sojenje na ICTR, je bila definicija »spodbujanja« genocida v statutih mednarodnih sodišč in v konvenciji o genocidu, ki govori »o neposrednem in javnem spodbujanju genocida«.⁹ Vprašanje »neposrednega« spodbujanja sovraštva je namreč branilec Ngezeja John Floyd poskušal v ameriškem stilu in tradiciji interpretirati kot govorico in pisanje, ki mora povzročiti takojšen odgovor, kar se sklada z interpretacijo sovražnega govora v že omenjeni sodni praksi ZDA, zaradi katere je S. Benesch tudi uvedla dikcijo »nevarni govor«. Ključno vprašanje, ki se je postavilo, je bilo: »Ali so lahko materiali, ki jih je natiskal časopis dve leti pred množičnim ubijanjem, razumljeni kot ‚spodbujanje genocida?‘« (prim. Benesch, 2004: 64) Odgovor sodnikov ICTR je bil pritrdilen.¹⁰ S tem

su, v katerem so bila posilstva v času množičnega nasilja prvič definirana kot zločin proti človeštvu. Priče so v svoji govorici posilstvo označevale z besedo *kurjamana* (izg. *kurdžamana*), ki jo je mogoče neposredno prevesti kot »deliti si posteljo« oz. »iti spat v isto posteljo«, pa tudi *gusambanya* (»neko-ga pripraviti do prešuštva«), *kurungora* (»ljubiti se«, »imeti spolni odnos«, »vzeti za ženo«) in *gufata ku ngufu* (»storiti nekomu silo«, kakršno koli), kar je bilo še najbližje angleški besedi *rape*, ki jo je uporabljalo sodišče. Sodišče se je zato posebej ukvarjalo z govorico in njenim družbeno-kulturnim kontekstom – denimo s kulturo nenapisane besede, zadržanostjo prič glede govorjenja o spolnosti in drugem (prim. International Criminal Tribunal for Rwanda, 1998; Wolff, 2017: 77; pa tudi Ruzindana, 2012).

⁸ Šlo je za sojenje Hasanu Ngeze, ustanovitelju in glavnemu uredniku časopisa Kangura, ki je širil antitutsijevsko propagando, ter ustanoviteljema RTLM (Radiotelevizija tisočerih gričev), Ferdinandu Nahimani in Jeanu-Boscu Barayagwizi, ki je še bolj neposredno pozivala k ubijanju kot Kangura.

⁹ Julius Streicher, ki je urejal nacistični tednik *Der Stürmer* je bil v Nürnbergu prva oseba, ki so jo obsodili zaradi spodbujanja genocida, čeprav takrat zločin še ni bil opredeljen na ta način (prim. Benesch, 2004), ICTR pa se je v nekaterih segmentih sklicevalo neposredno na to sodbo.

¹⁰ Sodišče je presodilo, da je »sovražni govor diskriminatorna oblika agresije, ki izniči človeško dostojanstvo pripadnikov skupine, ki je napadena (...), ne samo v očeh njih samih, ampak tudi v očeh drugih, ki jih dojemajo in obravnavajo kot tiste, ki so manj od ljudi« (prim. International Criminal Tribunal for Rwanda, 2003: para. 1072, para. 1078). Sodni svet je k temu dodal, da je obtožba širša kot neposredno in javno spodbujanje h genocidu in vključuje tudi spodbujanje k etničnemu sovraštvu na druge načine (prim. International Criminal Tribunal for Rwanda, 2008: para. 983). Ob-

je sodišče vzpostavilo razliko med razumevanjem spodbujanja genocida, kot bi ga tradicionalno interpretirala sodišča v ZDA, in razumevanjem mednarodnega sodišča, s tem pa postavilo drugačne standarde za presojo tega, kar se imenuje »sovražni govor« v primeru množičnega nasilja, zločinov proti človeštvu in genocida. Ugotovilo je namreč, da četudi ta govorica ni eksplicitna, je lahko razumljena kot nevarna in kot »neposredno spodbujanje«, da torej ni potrebe, da bi vsebovala poziv k dejanjem (prim. International Criminal Tribunal for Rwanda, 2008: para. 984).

Genocidna govorica se je v primeru Ruande – tako kot tudi drugod – razvijala počasi in se v toku dogodkov spreminjala. Besede so v različnih kontekstih in časih dobile specifičen pomen. Naj navedem nekaj primerov: poimenovanje Tutsijev kot *inyenzi* (ščurki), kakor je sicer najprej samo sebe poimenovala tutsijevska Ruandska domoljubna fronta, je počasi začinjalo zaobsegati vse Tutsije in je postajalo pejorativno in dehumanizirajoče.¹¹ Visok vladni uradnik Leon Mugesera, ki je bil eden genocidnih propagandistov in je pozneje zbežal v Kanado, je pred genocidom govoril o pošiljanju ljudi »nazaj v Etiopijo, po reki Nyabarongo«, nato pa je leta 1994 po reki dejansko plavalo na tisoče trupel Tutsijev. Beseda *umuganda*, ki v jeziku kinyarwanda v postkolonialnem kontekstu pomeni skupnostno, načeloma prostovoljno (a hkrati obvezno) delo v lokalni skupnosti, denimo čiščenje okolice, rezanje in sekanje dreves, izvira pa iz starejših tradicij, je bila med genocidom uporabljena kot evfemizem za dejavnost vsakodnevnega ubijanja.

Tudi na mednarodnem sodišču za sojenje zločinom v nekdanji Jugoslaviji (ICTY) ne bi bilo mogoče soditi glavnim storilcem, če se preiskovalci, tožilci in sodniki ne bi ukvarjali s kontekstom, v katerem so se zgodili, pri tem pa je bil jezikovni kontekst prav gotovo eden ključnih. Sojenje tem zločinom ni moglo potekati brez razumevanja besed ali pojmov, kot so *ustaš*, *četnik*, *Turek*, *balija* in *Šiptar* (prim. Dojčinović, 2012b) – in pri tem ne gre »samo« za besede, ampak za kompleksne koncepte, ki so v nekdanjem jugoslovanskem prostoru vzpostavljali hierarhijo odnosov med domnevnimi pripadniki določenih skupin in s tem tudi kontekst zločinov. Šele na podlagi analize teh pojmov je mogoče razumeti, o čem je denimo govoril srbski general Ratko Mladić, ko je vstopal v mesto Srebrenico in tam poskušal »upravičiti« poznejša dejanja srbske vojske, češ da vstopa v mesto, ki so

toženci so bili po pritožbi na prvotno sodbo iz leta 2003 leta 2007 obsojeni na znižane zaporne kazni 30, 32 in 35 let (dvema je bila pred tem dosojena dosmrtna zaporna kazen). Zanimivo je, da ta sodba kot argument za kaznovanje sovražnega govora med drugim navaja tudi slovenski kazenski zakonik.

¹¹ Po ameriškem pravu, pravi Susan Benesch, bi bil Ngeze razumljen kot *clever inciter* (pametni spodbujevalec), saj ni dejal – tako kot drugi propagandisti – »pojdite in ubijajte«, ampak je domnevno le »objavil« (in ob obstoječi »svobodi tiska« bi lahko trdil, da je na »tržnici idej« samo »našel«) »deset Hutu zapovedi«, te pa so predstavljale tako rekoč neposredno izrečen načrt za genocidno ubijanje s strani večinskih Hutujev (prim. Benesch, *ibid.*).

ga zasedali »Turki«. ¹² Lingvistična analiza sintagme »Kosovo in Metohija« lahko denimo pokaže, da gre za simbolni okvir, ki so ga izvorno proizvedli nekateri pomembni in spoštovani intelektualci in pripadniki Srbske akademije znanosti in umetnosti in ki je ob podpori Miloševićevega režima ustvaril podlago za obsežno opravičevanje zločinov srbske vojske in paravojaških enot (prim. Jalušič, 2009: 68–71; Dojčinović, 2012b). Toda v nasprotju z ICTR v podobnih primerih je ICTY denimo Vojislava Šešlja, ki je bil eden najvplivnejših propagandistov in ustvarjalcev tovrstnega okvira in govorice, kljub številnim forenzičnim jezikovnim dokazom (prim. Oberschall, 2012) oprostilo krivde za zločine srbskih paravojaških enot na Hrvaškem in v BiH. Ne glede na to, da so bile v njegovih govorih in besedilih izražene neposredne grožnje ne samo pred spopadi, ampak tudi med samimi spopadi, in da je rekrutiral prostovoljce, ki so v njih sodelovali, je sodni senat presodil, da tožilstvo ni dokazalo, da obstaja neposredna povezava med Šešljevimi govori in pisanjem ter zločini, ugotovil pa je tudi, da Šešelj ni bil neposredno nadrejen prostovoljcem, ki so zločine storili. Sodnik Antonietti je v imenu senata izjavil, da »sodišče sprejema, da propaganda ‚nacionalistične‘ ideologije ni sama po sebi kriminalno dejanje« (prim. ICTY Trial Chamber, 2016: 11). ¹³

Govorica, ki je sovražna do ... mišljenja

Kako torej presoјati o nevarni govorici, kdaj in v čem je pravzaprav »nevarna«, tudi če ni neposredno sovražna? Hannah Arendt je v svoji analizi sojenja Eichmannu, ki je še vedno podlaga za razmišljanje o tako imenovanih običajnih storilcih (Browning, 1992), opozorila na vprašanje prevlade (ne)mišljenja, izgube vesti in inverzije zakona, ki je v veliki meri povezano z govorico (»jezikovna pravila«) (Arendt, 2007: 106). Še konkretnější korak je storil Viktor Klemperer, ki je v procesu nastajanja in utrjevanja nacistične oblasti v Nemčiji med letoma 1933 in 1945 sistematično zbiral fraze, ki jih je uvajala nacistična raba jezika in ki so čedalje bolj množično okupirale nemščino. Nastanek nove govorice, ki je postajala vseobsegajoča, je sarkastično poimenoval s kratico LTI, *lingua teritti imperii*, ali govorica tretjega rajha. Klemperer je pokazal, da jezik in govorica neposredno razkrivata način delovanja nacistične oblasti kot totalne oblasti, ki je dobesedno zagrabila vse in vsakogar. Na začetku je opazoval predvsem nacionalno obarvano in romanizirano govorico, ki je prežemala njegovo okolico, pozneje pa je proučeval celotne

¹² Te besede so predvajane v dokumentarnem filmu *Srebrenica – a cry from the grave* (1999).

¹³ Ta stavek je nedvoumno sporočilo javnosti, ki (ob vsej kompleksnosti sojenja) govori o tem, da se je senat nagnil proč od pozicije, ki jo je zavzelo ICTR v primerih genocidne propagande. Morda je zanimivo omeniti, da je sodni senat (z eno izjemo) v tem primeru celo sprejel Šešljevo propagandistično tezo o Srbih, ki da so »pravoslavne, katoliške in muslimanske veroizpovedi« (prim. ICTY Trial Chamber, 2004).

komunikacijske situacije, sporočila in njihove strategije ter vključil politične govore, članke in oglase, uradne formularje, imena, poštna znamke, poročila na radiu, prevode in časopise, kot je bil Streicherjev *Der Stürmer*, ter celo požig Reichstaga. Z vključitvijo nejezikovnih situacij v svojo analizo govorice tretjega rajha je Klemperer utrl pot »novi jezikovni in kulturni analizi« (Fröhlich, 2014: 400).

Ključna naloga govorice,¹⁴ o kateri nas pouči Klemperer, je zaviranje, onemogočanje in preprečevanje mišljenja. Kot je na prehodu v dvajseto stoletje učil že Karl Krauss in v njegovem duhu pozneje Wittgenstein, je treba preseči idejo, da je mišljenje sporočanje nekakšne nejezikovne »notranjosti«: »Ko v jeziku mislim, se mi poleg jezikovnega izraza v duhu ne prikazujejo tudi ‚pomeni‘, temveč je jezik sam sredstvo mišljenja.« (Wittgenstein, 2014: 120) Tisto, kar je Hitler očitno grozljivo natančno poznal in upošteval pri svojih govorih in dejanjih, je »psiha nemisleče množice, katere nesposobnost mišljenja je treba ohranjati« (Klemperer, 2014: 274–275). »V vedno novih besednih zvezah [ki jih je proizvajala nacistična govorica, op. V. J.] je mogoče prepoznati strah pred mislečim človekom, sovraštvo do mišljenja.« (ibid.: 11) Vendar pa tu ni šlo le za množice, ampak tudi za intelektualno elito, ki je LTI podlegla v isti ali celo večji meri kot »preprosti ljudje«.

LTI je bila najprej govorica manjšine, skupine, a se je postopoma vsilila v vsakdanji jezik in postala dominanten jezik večine, zarila se je v vse pore vsakdanjosti in jo prežela tako globoko, da se ji ni mogel tako rekoč nihče več izogniti. Ta govorica je spremenila

vrednost in pogostnost besed; kar je prej pripadalo posameznikom ali manjšim skupinam, postaja splošna dobrina, in kar je bilo prej splošna dobrina, pleni za svojo stranko, besede, skupine besed in skladenjske oblike prepoji s strupom in (...) z jezikom pridobi svoje najmočnejše, najbolj javno in najbolj skrivno propagandno sredstvo. (Klemperer, 2014: 24)

Tako izobraženi kot neizobraženi so govorili »v istem tonu«, tudi potencialne žrtve so govorile LTI, ne samo javno, ampak postopoma tudi v osebnih pogovorih, pismih itd.

Besede v tej govorici so se prenašale bodisi iz tradicije, ali pa so se spremembe vpeljale samo s črtanjem in nadomeščanjem enega zloga ali besede v sintagmi, in s tem ustvarile popolnoma drugačen okvir. Na mesto posameznikovih lastnih misli je vstopilo oktroirano versko vzdušje: »Zveza varuhov pravičnosti« (ibid.: 258) zveni veliko bolj posvečeno kot »združenje odvetnikov«, »izvrševalec oblasti« veliko bolj vzvišeno kot »uradnik« ali »funkcionar«. Nemška beseda *Amt*, ki jo v slovenščino prevajamo kot položaj, funkcijo, dolžnost, pa tudi kot urad in pisarno, izhaja iz stare nemščine in je povezana s služenjem, zvestobo ter določenim

¹⁴ Tukaj in v nadaljevanju povzemam iz svoje spremne besede h knjigi Viktorja Klempererja.

statusom službovanja. Ne gre za službo, ki jo nekdo opravlja po dolžnosti, temveč mu je »zaupana«. Tistemu, ki mu jo je zaupal, mora biti *Amtswalter* (uslužbenec, upravitelj, uradnik) v vsakem primeru hvaležen in ga ne sme žaliti z nezaupanjem, mora mu slediti in celo vnaprej predvideti njegovo željo. Birokratski aparat nacionalsocializma je lahko deloval samo na ta način: da je vpeljal sistem zaupnikov in »zaupanja«, dekretov in dejanj, ki niso temeljila na zakonu, ampak na predpostavki »zdravega pravnega občutka«. Zdrav občutek pravičnosti pa je bil tisto, kar je ustrezalo partiji in »nemškemu ljudstvu«. ¹⁵ Poustvarjanje starodavne tradicije, besed, ritualov in podob ter njihova romantizacija sta v resnici prekinila izvirno povezavo med tradicijo in pravnim čutom ter jo nadomestila z nečim novim. Tako je lahko sledila tudi »inverzija zakona« (Hannah Arendt), ko nasilje nad tistimi, ki so bili označeni kot Nearijci, ni bilo več samo dovoljeno, ampak celo implicitno zaukazano. LTI je postopoma ustvarila jezikovni nabor, ki je bil tako obsežen in močan, da je bilo mogoče z njim ustvariti stanje omamljene toposti, ki je zagotavljalo, da zločin ni več dojet kot zločin, tako da so se »opazovalci« lahko obnašali, kot da je početje nacistov in tistih, ki so jim sledili, namreč množice rabljev in mučilcev, zakonito in pravično. ¹⁶

Po zatrtju mišljenja in političnosti je bila naslednja naloga LTI to, da vnaprej zatre vsakršno možnost upora. LTI se je iz jezika dominacije in nemišljenja razvila v jezik ubijanja in eksterminacije: omogočala in dovoljevala je zločine, ustvarjala je okoliščine, v katerih je bila mogoča nekaznovanost, oziroma govorico, ki je odobraval zločin in nekaznovanost. Klempererjeva analiza govori o tem, da družba postane zločinska takrat, ko bolj ali manj v celoti prevzame LTI.

Po koncu nacističnega režima je Klemperer ocenil, da bo trajalo kar nekaj časa, da bo stanje, ki zahteva denacifikacijo, izginilo, kajti izginiti mora »ne samo nacistično početje, izginiti morajo tudi nacistična prepričanja, nacistični način mišljenja in njegovo gojišče: govorica« (ibid.: 10). To je bila precej optimistična ocena. Če se je z LTI skoraj do popolnosti razvil v sistem jezika, ki preprečuje mišljenje in s tem onemogoča upor, potem njegovi učinki brez dvomov segajo dlje od samega nacizma, vse do današnjega časa. Ravno zato nima »denacifikacija« in spopadanje s totalno dominacijo kot spopadanje s »preteklostjo« nikakršnega smisla, če hkrati ne gre za delujoči in misleči spopad z govorico dominacije (in s tem z dejanji, ki se na to govorico vežejo). To pa v resnici ni stvar preteklosti. Takrat namreč, ko »gre jezik na dopust« (Ludwig Wittgenstein), ne nastopijo samo filozofski problemi, ampak tudi ključni politični problemi, na katere se veže mišljenje. Pokaže se, da je vprašanje, ali se bomo ukvarjali z banalnostjo jezika, ki se manifestira kot nevarna govorica, ali bomo brali »banalne« avtorje, jih analizirali, jim nasprotovali in jih po

¹⁵ Proces nastanka »države ukrepov« na ta način opisuje Ernst Fraenkel (2010).

¹⁶ Tukaj nimam prostora za obsežno navajanje terminov in sintagem, ki jih je Klemperer analiziral. Obsežneje sem to storila v Jalušič, 2014.

potrebi zakonito omejili ali pa ne, ni samo nepomembna osebna izbira ali vprašanje znanstvene presoje, ampak odločitev, od katere sta odvisni naša sposobnost presojanja in usoda vsakršne človeške skupnosti. Klempererju je bilo kristalno jasno, da bi morala biti Hitlerjeva knjiga *Mein Kampf* prepovedana.

Čedalje več sodobnih avtorjev gradi svoje premisleke o sovražnem in nevarnem govoru na temeljih Klempererjevih uvidov in med njimi obstaja strinjanje o tem, da je treba govorico, ki je v rangu LTI in torej pomeni napad na mišljenje, vzeti skrajno resno, jo analizirati, ji nasprotovati in jo omejevati. Ne moremo je obravnavati kot preprosto izražanje nekih stališč, ali še huje, jo interpretirati kot moment »svobode izražanja«, kar je pogosta obramba govorcev in zagovornikov »svobode« tovrstne govorice (prim. Benesch, 2004). Dojčinović govori o tem, da je treba nevarno govorico v kontekstu propagande razumeti *kot napad na človeško psiho in kognicijo, na svobodo in integriteto, tudi na mentalno zdravje*, kar lahko primerjamo z napadom na telo, ki je sicer razumljeno kot kaznivo dejanje – saj sta tako vest kot kognicija striktno vezana na človeška telesa in se lahko pojavita le kot fenomena znotraj njih (Dojčinović, 2012b). Klemperer pravi, da jezik

ne le pesni in misli zame, temveč tudi usmerja moje občutke, vodi vse moje duhovno bitje in to toliko bolj samoumevno, kolikor bolj nezavedno se mu prepuščam. (...) Besede utegnejo biti kakor nizke doze arzena: človek jih golta, ne da bi se zavedal, in ni videti, da bi imele kakšen učinek, čez nekaj časa pa strup začne delovati. (Klemperer, 2014: 23)

Trije registri problematične govorice

»Kako vem, da je barva rdeča? Ker govorim nemško.« (Wittgenstein)

V tej luči je morda zanimiv poskus Freda Hallidaya (2010), ki je na neki način ponovil Klempererjevo gesto in se lotil analize sprememb v govorici govorcev angleškega jezika po 11. septembru 2001 ter oblikoval celo leksikografijo sodobne govorice, ki pretendira na globalno hegemonijo. Tako rekoč prvo geslo v novi govorici mednarodne skupnosti je beseda oziroma znak »9/11«, torej datum, vzeti iz ameriškega načina pisanja koledarja, izraz in simbol, točka preloma v načinu govorjenja in razumevanja globalnih odnosov. Halliday se je spustil v »pritlehno« analizo posameznih angleških izrazov in jim sledil od leta 2001 do leta 2009. Govorico je vzel za »kontekst« dogodkov in dejanja prejšnjega desetletja in pokazal, katere besede, kratice in sintagme pomenijo »lingvistični konsenz glavnih mednarodnih kriz od leta 2001 naprej« (Halliday, 2010: xi). Ta konsenz obsega predvsem govorico varnosti in antiterorističnega boja oziroma vojne in kaže na nenehno »vojno globalnega vokabularja« (ibid.). Ameriški žargon antiterorizma po 11. septembru 2001 tako denimo obsega pojme: antiterorizem – kot vsenamen-

ski pojem, pogosto uporabljan za vrsto neustavnih aktivnosti; ARDA (Advanced Research Development Activity) – ameriški program za analizo obsežnih obveščevalnih podatkov; daljni sovražnik in bližnji sovražnik (*far enemy* – *near enemy*); fanatik oziroma fanatičen – za oznako tistih, ki storijo teroristična dejanja; GWAT (Global War Against Terrorism) – globalna vojna proti terorizmu; *homeland security* – domovinska varnost; *homeland defense* – domovinska obramba; *radicalization/radicalisor* – radikalizacija/radikalizator itd.

Leksikon analizira tako govorico teroristov kot tudi dominantne evfemizme in stereotipe, ki so začeli krožiti v razmerah zadnjih desetletij: stereotipe muslimanov ter evfemizme za vojno, kot so denimo »kolateralna škoda« ali »košnja trave« (*mowing the lawn*) ali pa »izume«, kot so »sveta dežela« (ibid.: 160), ter tehnično govorico političnih managerjev, s katero se ti distancirajo od odgovornosti za dejanja, ki jih ukažejo, storijo ali opustijo, kot sta denimo sintagmi *expectation management* (upravljanje pričakovanj) (ibid.: 293–294) ali *exculpatory passive* (razbremenjujoče pasivni) (ibid.: 275) itd.

Hallidayeva knjiga je odličen okvir za premišljanje, kako dandanes deluje javno-politična govorica, saj naredi vidno poroznost meje med »nevarnim« ali sovražnim in domnevno »tehničnim« govorom političnih elit. Neposredni sovražni govor in pozivanje k nasilju namreč lahko najde svoje opravičilo in podlago prav v okviru javnopolitične govorice ter v dejanjih (ali nedejanjih) politikov in političnih elit. To so pokazali številni kritični komentarji, novejša študije sovražne govorice in odzivi nanjo – tudi v Sloveniji (prim. Bajt, 2016; Vezjak, 2015; Bavcon, 2016; tudi Benesch, 2004). Eden zadnjih in najbolj eklatantnih primerov je zanikanje pravic manjšinam in beguncem, ki se ne manifestira samo v žargonu »ustvarjalcev« politik, ampak vdira v samo sprejemanje novih politik oziroma zakonov ter v prakse sodišč – za primer lahko vzamemo tako novelo zakona o tujcih kot tudi odločitev sodišča o deportaciji sirske družine iz Slovenije spomladi leta 2017. Ravno zato bi morda kazalo problematično »govorico« začenjati razumeti skozi »široko« klempererjevsko definicijo govorice, ki zajema strukturo celotnega javnega življenja in ne zgolj sovražne besede: »nedolžne« oglase, tudi reklamne, govore, sodne odločitve, sklepe, zakone itd. Samo tako lahko ne le razkrivamo problematične »tehnične« oblike govorice in evfemizme, ampak tudi zahtevamo, da tisti, ki ustvarjajo prostor za tovrstno diskriminacijo in kršitev pravic, tudi dejansko odgovarjajo.

Med diskriminatornimi politikami, ki se izvajajo v okviru tehničnega žargona, in »sovražnim govorom« nastane specifična dialektika. Sovražni govor se dopolnjuje z govorico o potrebi po večji varnosti, oba skupaj pa ustvarjata okvir spreminjanja zakonskih določil, ki bodo omogočala večje kratenje pravic. Medtem ko so vlade v zadnjih letih v Sloveniji sprejemale čedalje bolj restriktivne ukrepe glede regulacije vstopa tujcev, ki ne pripadajo EU-režimu, in krepile govorico varnosti (vse to se pa se je dogajalo znotraj globalnega trenda), se je hkrati v javnosti in predvsem na socialnih omrežjih krepila govorica izključevanja, dehumanizacije in sovraštva, ki je politiki zvečine niso ali pa so jo le nejevoljno obsojali oziroma

so jo tolerirali. Čedalje večja kriminalizacija migracij, ki je nastopila kot tehnični »policy diskurz«, je v tej dialektiki ukrepov in govorce ustvarila prostor za praktičiranje tako »sovražnega« kot tudi »nesovražnega« govora, ki pa dejansko ravno tako – ali pa še bolj – ekskumunicira in dehumanizira. Nekatere novejšje študije kršitev pravic in v povezavi s tem množičnega nasilja in genocida posebej opozarjajo na to, kako zelo pomembno bi bilo, da se tudi v študijah (političnega) menedžmenta pokaže na participacijo upravljavcev v tovrstnih dejanjih (prim. Stokesyiannis, 2010).

Varnostni diskurz, ki se je razvil predvsem po napadu na newyorška »dvojčka«, je dandanes samo med najbolj očitnimi manifestacijami tovrstne govorce. Ključni moment v ustvarjanju novega »policy diskurza« je implicitno, a radikalno zanikanje enakosti, ki se dogaja v omenjeni dialektiki, in je inherentno »tehničnemu diskurzu«, diskurzu »upravljanja«, »politik«, navodil itd., skratka menedžmenta države in ljudi. Deloma je ta govorica okvirjena z omenjeno Hallidayevo globalno govorico po »11. septembru«, ki učinkuje kot prevzeta, prevedena in umeščena v avtentični kulturni kontekst.

Naša pozornost »govoru sovraštva« nas pogosto odvrta od analize teh problematičnih oblik govorce, predvsem pa nas napoti na eno samo dimenzijo, ki je zvečine negativno stereotipiziranje, medtem ko zapostavi tako »tehnični diskurz« kot tudi element zastraševanja (zrcalno obtoževanje) oziroma varnostni diskurz, ki govori o sovraštvu drugih do nas in naši ogroženosti, četudi je lahko ravno tako – ali pa še bolj – problematičen.¹⁷

Sklep: trije registri govorce

V Sloveniji se je ob »begunski krizi« leta 2015 vzpostavil hegemonski režim tehnične govorce »begunske politike«, ki je obsegal tri ključne korake: najprej je bila ustvarjena atmosfera izrednega stanja in v povezavi z njo potreba po »začasnih« rešitvah, ki da jih takšno stanje »zahteva«. Problem beguncev je bil v tej govorici artikuliran kot »naravna katastrofa« (begunski val), ki se je zdela neodvisna od človeških dejavnikov. Vladna »tehnična« govorica je na splošno generirala nove tipe evfemizmov, tipične »odbijače« pred odgovornostjo, ki so varovali pred poimenovanjem dejanj s pravimi imeni ter bili namenjeni opravičevanju ukrepov. To so bili »izredni ukrepi«, ki da zagotavljajo, »da življenje države ne bo moteno«, in naj bi »kontrolirali dotok migrantov«, na mejo so postavljali »tehnične ovire« (rezilno žico) in tako naprej. Temu so kmalu sledili »potrebni« zakonski ukrepi in številni so bili dejansko vpeljeni kot dekreti, denimo dopolnila k Zakonu o obrambi.

¹⁷ Takole je zapisano v prvem odzivu Sveta za sovražni govor: »Da bi nekaj štel za sovražni govor, mora vsebovati namen škodovanja ali propagiranja sovraštva, ki neposredno napeljuje k nestrpnemu delovanju proti naslovniku ...« (Glej Prvi odziv Sveta za sovražni govor, 2016)

V javnosti je bil vedno najprej poudarjen varnostni, šele potem pa humanitarni vidik krize. Artikulacija problema kot »varnostnega problema« je okrepila pogled, ki je neposredno spominjal na tehniko zrcalnega obtoževanja kot mehanizma dehumanizacije – javnopolitični diskurz je namreč ustvaril okolje, v katerem so bili prebivalci Slovenije »prave« žrtve »begunskega vala«, medtem ko so bili begunci opisani kot preračunljivi, dvolični in dobesedno »izkoriščevalski« »ekonomski migranti«, ki nočejo prebivati v bolj revnih državah, ali pa so celo potencialni teroristi (prim. Jalušič, 2016). Na to še danes jasno kažejo številni izrazi uradnega jezika in definicije, ki jih ta promovira in vzpostavlja.

V sklepu bi rada eksplicitno poimenovala tri registre govornice, ki jih je po mojem mnenju treba misliti vzporedno z analizami, ki sledijo Klempererjevi LTI. Njihov večji del je govorica, ki je ozek pravni okvir ne razume kot sovražni govor; večinoma gre za »tonske načine« vzpostavljanja dominantnih okvirov za razumevanje in samorazumevanje avtohtone jezikovne skupnosti.

Najprej je tu tehnična govorica vlade in politikov, povezana z globalno hegemonsko govorico, ki je nastala po 11. septembru 2001. Tehnična govorica deluje po načelu selekcioniranja besed, uvažanja in izmišljanja novih ter prilagajanja dnevnim potrebam upravičevanja politik. Vzpostavlja se kot nevtralna in na prvi pogled neizogibna raba v dnevni politiki. Eden od primerov, kako deluje, je denimo čedalje pogostejše opuščanje besede begunec iz vsakodnevne javnopolitične govornice in njeno nadomeščanje z besedo »prebežnik« in pozneje (ilegalni ali nezakoniti) »migrant«.

Tehnična govorica se na eni strani dopolnjuje z govorico samoviktimizacije (ta je okvir zrcalnega obtoževanja) in na drugi strani z govorico ljubezni (do Slovencev in domovine), ki že od gesla »Slovenija, moja dežela« v osemdesetih letih prejšnjega stoletja deluje kot nekakšen samopromocijski reklamni narodnjaški patriotizem. Govorica sovraštva (tako tistega, ki stereotipizira, kot onega, ki govori o nevarnosti tistih, ki sovražijo »naše«, zahodne vrednote, naše zdravje in okolje itd.) in govorica ljubezni sta dve plati istega problema. Presežek »ljubezni«, ki se »prodaja« v imenu te konkretne skupnosti (sLOVENIJA),¹⁸ ravno vzpostavlja okvir za artikulacijo nevarnosti, ki jo lahko pomenijo potencialni sovražniki naših vrednot, lepote dežele, narave itd.¹⁹

Ob pregledu zadnjih odzivov Sveta za odziv na sovražni in diskriminatorni govor, ki v Sloveniji obstaja že nekaj let, ugotavljam, da kažejo na vse večje zavedanje o širšem okviru sovražne govornice. Predvsem reakcija Sveta na novelo Zakona o tujcih na začetku leta 2017 kaže na spremembo smeri opozarjanja, saj je prešla v analizo vsebine predlaganega zakona in govornice njegovega opravi-

¹⁸ Prim. govor Mira Cerarja na proslavi dneva suverenosti leta 2016.

¹⁹ Prim. promocijsko besedilo: »SLOVENIJA. Zelena. Aktivna. Zdrava.« (Zloženska za promocijo Slovenije, 2015) Najbrž ni naključje, da se je spletna akcija *ad hoc* odziva na ekspliciten sovražni govor številnih prebivalcev Slovenije poimenovala ZLOVENIJA in tako poudarila tudi drugi Janusov obraz.

čevanja, torej v kritiko »tehničnega diskurza«. Odziv noveli zakona tudi ne očita sovražnega govora, ampak »diskriminatorno obravnavo beguncev in kriminalizacijo migracij, kjer so migracije portretirane kot nepredvidljivi proces, ki v Sloveniji trenutno predstavlja ‚različne nadnacionalne vire ogrožanja‘, ‚težko predvidljive dejavnike tveganja, ki imajo lahko multiplikativni učinek‘.« (Javni odziv Sveta za odziv na sovražni in diskriminatorni govor, 2017) V analizi je med drugim poudarjeno, da predlagatelji zakona kot razlago in opravičevanje omejevanja dostopa do azila dejansko uporabljajo tehniko zrcalnega obtoževanja. Odziv navede primere govora, ki ustrahuje, jih je pa v besedilu razlage zakona več, in citira tistega od njih, ki pravi, da »lahko pritisk migracijskih tokov na RS ogrozi varnost in zdravje prebivalcev naše države, še zlasti ob nenadnem in množičnem prihodu migrantov, za katere država ne bi mogla poskrbeti« (prim. Javni odziv Sveta za odziv na sovražni in diskriminatorni govor, 2017).

Naj to zadostuje. V besedilu se nisem posebej ukvarjala z vprašanjem, kakšno naj bo razmerje med represijo oziroma kaznovanjem »sovražnega govora« ter bojem proti problematični govorici s »sredstvi jezika« (Arendt, 1978: 115). Kljub temu bi rada na koncu o tem napisala nekaj besed, saj menim, da tukaj ne gre za dejansko dilemo. Represija oziroma kaznovanje ne pomeni, da je treba »sredstva jezika« potisniti ob rob. A če, kot pravi Bavcon (2016), »(...) vodilni ljudje (...) na povsem očitne pojave sovražnega govora ne reagirajo ali reagirajo opravičevalno, sklicujoč se na svobodo govora in na nekakšno politično ravnotežje, potem je racionalna razprava o pravnih in seveda kaznovalnopravnih vprašanih sovražnega govora nadvse potrebna«. Navsezadnje tudi odziv sodne veje oblasti oziroma javna presoja sodišč spada v domeno javne govornice in je jasno sporočilo vsem kršiteljem načela nediskriminiranja o tem, kaj je sprejemljivo in kaj ne ter kje obstajajo meje. V resnici sta tako represija kot njena odsotnost odgovor in nadvse pomembno sporočilo. Če je ICTY govorna dejanja Vojislava Šešlja uvrstilo v rang »nacionalistične propagande«, ki da ni kazniva, potem to govori o zelo določenem načinu razumevanja svobode govora v Evropi, ki se močno približuje sodni praksi v ZDA in oddaljuje od razumevanja izkušnje nacizma. Zahteva po represiji nikakor ne pomeni, da se je treba odpovedati drugačnim odgovorom, humorju, satiri in ironiji in se včasih – kadar se to izkaže za smiselno za varovanje našega mentalnega zdravja – odgovarjanju celo odpovedati.

Literatura in drugi viri

- ARENDR, HANNAH (1978): *The Life of the Mind*. New York & London, San Diego: Harcourt Brace & Company.
- ARENDR, HANNAH (2007): *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- AUSTIN, JOHN LANSHAW (1990) *Kako napravimo nekaj z besedami*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

- BAJT, VERONIKA (2015): Anti-Immigration Hate Speech in Slovenia. V *Razor wired. Reflections on Migration Movements through Slovenia in 2015*, N. Kogovšek Šalamon in V. Bajt (ur.), 51–62. Ljubljana: Mirovni inštitut. Dostopno na: http://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2016/03/Razor_wired_publikacija_web.pdf (4. maj 2017).
- BAVCON, LJUBO (2016): Sovražni govor: Beseda je lahko tempirana bomba. *Dnevnik*, 10. maj. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042735155> (4. maj 2017).
- BENESCH, SUSAN (2004): Inciting Genocide, Pleading Free Speech. *World Policy Journal* 21(4): 62–69.
- BENESCH, SUSAN (2014): *Countering Dangerous Speech: New Ideas for Genocide Prevention. Working paper*. United States Holocaust Memorial Museum. Dostopno na: <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20140212-benesch-countering-dangerous-speech.pdf> (17. marec 2017).
- BRINGA, TONE (2002): Averted Gaze: Genocide in Bosnia and Herzegovina. V *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*, A. L. Hinton (ur.), 194–228. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- BROWNING, CHRISTOPHER R. (1992): *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Aaron Asher Books/HarperCollins Publishers.
- ČEFERIN, ROK (2012): Sovražni govor v sodni praksi EČSP. *Odvetnik. Revija odvetniške zbornice Slovenije* XIV(55): 7–8. Dostopno na: <http://www.odv-zb.si/upload/revija/ODVETNIK%20st%2055.pdf> (16. april 2017).
- DOJČINOVIĆ, PREDRAG (2012a): Introduction. V *Propaganda, War Crimes Trials, and International Law. From Speakers' Corner to War Crimes*, P. Dojčinović (ur.), 1–30. New York: Routledge.
- DOJČINOVIĆ, PREDRAG (2012b): Word Scene Investigations: Toward Cognitive Linguistic Approach to the Criminal Analysis of Open Source Evidence in War Crimes Cases. V *Propaganda, War Crimes Trials, and International Law. From Speakers' Corner to War Crimes*, P. Dojčinović (ur.), 71–117. New York: Routledge.
- DOJČINOVIĆ, PREDRAG (2016): The Chameleon of *Mens Rea* and the Shifting Guises of Culture-Specific Genocidal Intent in International Criminal Proceedings. *Journal Of Human Rights* 15(4): 454–476. Dostopno na: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14754835.2015.1127139> (16. april 2017).
- DES FORGES, ALISON (1999): *"Leave None to Tell the Story": Genocide in Rwanda*. New York, Washington, London, Brussels: Human Rights Watch. Dostopno na: <https://www.hrw.org/reports/pdfs/r/rwanda/rwanda993.pdf> (4. maj 2017).
- FRAENKEL, ERNST (2010): *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Clark, New Jersey: The lawbook Exchange.
- GALLIMORE, BÉA RANGIRA (2008): Militarism, Ethnicity, and Sexual Violence in the Rwandan Genocide. *Feminist Africa* 10: 9–29. Dostopno na: http://agi.ac.za/sites/agi.ac.za/files/fa_10_feature_article_1.pdf (14. april 2017).
- GOVOR PREDSEDNIKA VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE DR. MIRA CERARJA NA DRŽAVNI PROSLAVI OB DNEVU SUVERENOSTI, 25. oktobra 2016. Dostopno na: <https://www.>

- facebook.com/smc.hrastnik/posts/1076711649113319 (14. april 2017).
- FRÖHLICH, ELKE (2014): Komentar in sklep. V *LTI. Lingua Tertii Imperii (Govorica Tretjega Reicha). Filologova beležka*, V. Klemperer (avtor), 394–401. Ljubljana: Založba *cf.
- HALLIDAY, FRED (2010): *Shocked and Awed: How the War on Terror and Jihad have Changed the English Language*. London: I. B. Tauris.
- HATZFELD, JEAN (2005): *Machette Season. The Killers in Rwanda Speak*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH (2013): *Oris filozofije pravice*. Ljubljana: Krtina.
- HOLMES PITNER, BARRETT (2015): Dangerous Speech is Not Free Speech or Even Hate Speech. *Huffington Post*, 18. marec. Dostopno na: http://www.huffingtonpost.com/barrett-holmes-pitner/dangerous-speech-is-not-f_b_6890456.html (4. april 2017).
- ICTY TRIAL CHAMBER (2016): *Trial Judgement Summary against Vojislav Šešelj*. Dostopno na: http://www.icty.org/x/cases/seselj/tjug/en/160331_judgement_summary.pdf (4. maj 2017).
- INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA (1998): *The Prosecutor versus Jean-Paul Akayesu. Case no. ICTR-96-4-t*. Dostopno na: <http://unictr.unmict.org/en/cases/ict9-96-4> (4. maj 2017).
- INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA (2003): *The Prosecutor versus Nahimana et al. Case no. ICTR-99-52-A*. Dostopno na: <http://unictr.unmict.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict9-99-52/trial-judgements/en/031203.pdf> (4. maj 2017).
- INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR RWANDA (2008): *Nahimana et al. v. the Prosecutor. Case no. ICTR-99-52-A*. Dostopno na: <http://unictr.unmict.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict9-99-52/appeals-chamber-judgements/en/071128.pdf> (4. maj 2017).
- JALUŠIČ, VLASTA (2004): Rod i viktimizacija nacije: predratni i posleratni diskurs identiteta. V *Nasilno rasturanje Jugoslavije. Uzroci, dinamika, posledice*, M. Hadžić (ur.), 145–166. Beograd: CCMR.
- JALUŠIČ, VLASTA (2009): *Zlo nemišljenja. Arendtvske vaje v mišljenju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- JALUŠIČ, VLASTA (2014): Banalnost zla je strukturirana kot LTI. Sprema beseda. V *LTI. Lingua Tertii Imperii (Govorica Tretjega Reicha). Filologova beležka*, V. Klemperer (avtor), 403–418. Ljubljana: Založba *cf.
- JALUŠIČ, VLASTA (2015): Rasizem, ideologija in sovraštvo: poskus razumevanja sodobnega rasizma in EU antirasističnih politik v luči teze o rasizmu brez rase. *Časopis za kritiko znanosti* 43(260): 28–43.
- JAVNI ODZIV SVETA ZA ODZIV NA SOVRAŽNI IN DISKRIMINATORNI GOVOR, 21. marec 2017. Dostopno na: http://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2015/01/Odziv-3_FINAL.pdf (4. maj 2017).
- KRIVIC, MATEVŽ (2015): Tožilstva premila do sovražnega govora? *Dnevnik*, 2. december. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042725902/mnenja/odprta-stran/matevz-krivic-tozilstva-premila-do-sovraznega-govora> (13. april 2017).

- KOVAČ, ALEKSANDRA K. (2015): Kako preprečiti sovražni govor? Najprej tako, da ga ne širimo. *RTVSLO*, 2. februar. Dostopno na: <http://www.rtvsllo.si/moja-generacija/kako-prepreciti-sovrazni-govor-najprej-tako-da-ga-ne-sirimo/357308> (4. januar 2017).
- KLEMPERER, VIKTOR (2014): *LTI. Lingua Tertii Imperii (Govorica Tretjega Reicha). Filologova beležka*. Ljubljana: Založba *cf.
- LEADER MAYNARD, JOHNATAN IN SUSAN BENESCH (2016): Dangerous Speech and Dangerous Ideology. An Integrated Model for Prevention. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 9(3): 70–95.
- LOŠONC, ALPAR (2004): Prizivanje nasilja i lomne možnosti upravljanja. Pripremnje unapred opravljanog nasilja. V *Nasilno rasturanje Jugoslavije. Uzroci, dinamika, posledice*, M. Hadžić (ur.), 53–64. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose.
- MLAKAR, PETRA (2012): Jernej Rovšek: Dekriminalizirajmo sovražni govor. *Dnevnik*, 22. februar. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042511507> (13. april 2017).
- PRVI ODZIV SVETA ZA ODZIV NA SOVRAŽNI GOVOR, 9. junij 2016. Dostopno na: <http://www.mirovni-institut.si/prvi-odziv-sveta-za-odziv-na-sovrazni-in-diskriminatorni-govor/> (4. maj 2017).
- OBERSCHALL, ANTHONY (2012): Propaganda, Hate Speech and Mass Killings. V *Propaganda, War Crimes Trials, and International Law. From Speakers' Corner to War Crimes*, P. Dojčinović (ur.), 171–200. New York: Routledge.
- ROVŠEK, JERNEJ (2012): Še o sovražnem govoru – dekriminalizirajmo ga. *Pravna praksa* 2012(2): 13–16.
- RUZINDANA, MATHIAS (2012): The Challenges of Understanding Kinyarwanda Key Terms Used to Instigate the 1994 Genocide in Rwanda. V *Propaganda, War Crimes Trials, and International Law. From Speakers' Corner to War Crimes*, P. Dojčinović (ur.), 145–170. New York: Routledge.
- SARDOČ, MITJA IN BORIS VEZJAK (2016): Med svobodo izražanja in sovražnim govorom: dilematska razmerja. *Družboslovne razprave* XXXII(81): 61–77.
- SPINOZA, BARUCH (2004): *Etika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SREBRENICA – A CRY FROM THE GRAVE (1999). Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=1nmuPV5Yj7g> (4. maj 2017).
- STAUB, ERVIN (2011): *Overcoming Evil; Genocide, Violent Conflict, and Terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
- STOKES, PETER IN GABRIEL YIANNIS (2010): Engaging with Genocide: the Challenge for Organization and Management Studies. *Organization* 17(4): 461–480. Dostopno na: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1350508409353198> (4. april 2017).
- TERŠEK, ANDRAŽ (2014): Hudičev advokat: resne grožnje svobodi izražanja. *Metina lista*, 2. januar. Dostopno na: <http://metinalista.si/hudicev-advokat-resne-groznje-svobodi-izrazanja/> (4. januar 2017).
- VEZJAK, BORIS (2015): Pahor najprej o pravici do drugačnega mnenja, nato šele o sovraštvu. *In Media Res*. Dostopno na: <http://vezjak.com/2015/11/05/pahor-najprej-o-pravici-do-drugacnega-mnenja-nato-sele-o-sovrastvu/> (4. maj 2017).

- WITTGENSTEIN, LUDWIG (2014): *Filozofske raziskave*. Ljubljana: Krtina.
- WOLFF, ANNE (2017): What About Those Who Lived? Justice for Rwandan Women Survivors. *Women Leading Change* 1(3): 69–79. Dostopno na: <http://library.tulane.edu/journals/index.php/ncs/article/view/365> (13. april 2017).
- YANAGIZAWA-DROTT, DAVID (2014): *Propaganda and Conflict: Evidence from Rwandan Genocide*. Dostopno na: <https://yanagizawadrott.files.wordpress.com/2016/02/rwandadyd.pdf> (4. maj 2017).
- ZLOŽENKA ZA PROMOCIJO SLOVENIJE (2015). Dostopno na: http://www.ukom.gov.si/fileadmin/ukom.gov.si/pageuploads/dokumenti/dogodki/EXPO_2015/sto_expo_letak_SLO_WEB.PDF (4. maj 2017).